

РОЗДІЛ 9. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА В СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ ТА ПРАКТИКИ

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-244-2-2-15>

Попович О. В.

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінальної юстиції
Чернівецький юридичний інститут*

*Національного університету «Одеська юридична академія»
м. Чернівці, Україна*

РОЛЬ КРИМІНАЛЬНОЇ СУБКУЛЬТУРИ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ ТА ЗЛОЧИННОСТІ

Систематичне скоєння кримінально караних діянь впливає на структуру особи злочинця, зумовлює нівелювання ціннісних орієнтацій, потреб, схильностей, переконань, формування негативних рис характеру таких, як: жорстокість, озлобленість, жадібність, боягузтво тощо. Так як, особа формується в процесі діяльності, то особа злочинця не може поставати як результат вчинення окремого кримінального делікту, а є наслідком систематичної злочинної діяльності. Саме ця категорія осіб пропагує й активно використовує субкультурні атрибути. Основу кримінальної субкультури становлять цінності, звичаї, мова, норми, традиції, які є антагоністичними щодо прийнятих у цивілізованому суспільстві їх аналогів, а основним завданням субкультури на такому рівні є забезпечення активності, розвитку, згуртованості, мобільності, самовідтворення злочинного світу. Кримінальна субкультура функціонує в суспільстві не тільки як негативний наслідок існування злочинності, але й як негативний чинник, який детермінує обрання суб'єктом злочинного способу задоволення життєвих потреб. Деструктивний вплив кримінальної субкультури в ізоляційних умовах пенітенціарних установ має найвагоміший

потенціал для криміналізації свідомості особи, а найнебезпечнішими наслідками такої адаптації особи є формування звичного ставлення до антигромадських установок та схильностей, поступовий системний перехід до злочинної філософії життя, як методологічної основи для самореалізації та самоідентифікації особи в соціумі, формування деформованої системи нормативної регуляції взаємодії з іншими суб'єктами.

Вступ

Формування правової демократичної держави обумовлює необхідність пошуку дієвих механізмів протидії негативним явищам, які охопили усі сфери суспільного життя. Зокрема, однією із проблем, які потребують посиленої уваги соціуму, є загрозлива тенденція до професіоналізації, глобалізації злочинної діяльності, ускладнення криміногенної ситуації, яке детермінує значне поширення атрибутів кримінальної субкультури.

Кримінальна субкультура як соціокультурне утворення є могутнім чинником, який обумовлює зростання рецидивної злочинності та забезпечує функціонування каналу пропагування у суспільстві норм та цінностей кримінального світу, популяризації толерантності до кримінальних форм поведінки, поступового нівелювання внутрішнього табу на протиправну діяльність. Якщо злочинність вважати барометром стану морально-етичного здоров'я суспільства, то поширення субкультури криміналітету поза сферою його спілкування виконує такі ж функції.

Зважаючи на багатоаспектність предмета дослідження, закономірним є посилення уваги наукової спільноти до проблем виникнення, розвитку та функціонування кримінальної субкультури. Зокрема, окреслені питання неодноразово потрапляли у поле наукових розвідок представників юридичної, соціологічної, психологічної, педагогічної та інших наук.

У ході дослідження було опрацьовано теоретичні положення, що містяться в наукових працях українських і зарубіжних учених. Особливу увагу приділено науковим здобуткам таких знаних науковців: Ю. Александрова, А. Алексєєва, Ю. Антоняна, А. Атояна, В. Верещагіна, Д. Виговського, А. Долгової, Д. Донських, В. Іванова, Д. Корецького, А. Кочеткова, М. Крутера, О. Кучинського, Я. Левчук, І. Мацкевича, О. Олійника, В. Розіна, І. Рущенка, О. Старкова, В. Тулегенова, О. Тайбакова та ін.

Незважаючи на велику кількість вагомих розробок вітчизняних та зарубіжних науковців з питань виникнення, розвитку та функціонування кримінальної субкультури, відзначимо, що в більшості з них кримінальна субкультура розглядається факультативно, як один із факторів, що сприяє формуванню кримінальної субкультури. З огляду на зазначене, актуальним та необхідним є дослідження проблем кримінальної субкультури в механізмі злочинної діяльності.

1. Особа злочинця як носій кримінальної субкультури: філософсько-правові особливості

Для позначення суб'єкта вчинення злочинного діяння в юридичній літературі вживаються різні терміни, які, незважаючи на певні акценти, використовуються як тотожні: «особистість злочинця», «злочинна (або криміногенна) особистість», «особистість винного», «особистість, яка скоїла злочин». Окремі вчені взагалі заперечують доцільність використання поняття особистості злочинця, оскільки воно не вказує на притаманність певних особливостей особи [1].

Вважаємо, останнє твердження не цілком обґрунтованим, оскільки в процесі систематичного заняття злочинною діяльністю у особи виробляються своєрідні вміння і навички, звички і схильності, які в подальшому трансформуються у «злочинний» почерк та обумовлюють злочинну професіоналізацію.

У зв'язку з тим, що особистість формується в процесі діяльності (зокрема злочинної), здійснення злочинних дій позначається на психологічній структурі особистості, виникненні у неї антигромадської спрямованості (установки).

Таким чином, поняття особистість злочинця охоплює й соціально-психологічну характеристику, яке включає сукупність типових психологічних і етичних якостей індивіда, які формуються в результаті скоєння злочинів. З цієї точки зору, найбільш важкими компонентами системи психологічних характеристик особи злочинця є: установки, потреби, цінності, переконання, емоційні та вольові якості, мотивація діяльності, реактивність, здатність долати стресові ситуації, методи вирішення конфліктів тощо [2, с. 12-17].

Враховуючи класифікацію, сформульовану А.Б. Сахаровим, видається доцільним виділити такі категорії ознак структури особистості злочинця: 1) соціально-демографічні ознаки, які

охоплюють підкатегорії: ознаки загальногромадянської сфери (соціальне походження, освіта, соціальне становище, участь у суспільно-політичних подіях тощо); ознаки сімейної сфери (сімейний стан, склад сім'ї, взаємини членів сім'ї тощо); ознаки побутової сфери (місце проживання, матеріальне становище, житлові умови, найближче побутове оточення, знайомства тощо); ознаки виробничо-професійної сфери (здобута професія, спеціальність, трудовий стаж, рід заняття, характеристика в колективі тощо); 2) соціально-психологічні ознаки, які охоплюють підкатегорії: ознаки етичної сфери (світогляд, моральні принципи, переконання, етика людини); ознаки інтелектуальної сфери (рівень розумового розвитку, життєвий досвід, обсяг знань тощо); ознаки емоційної сфери (сила і швидкість реакцій на подразники, ступінь емоційної збудливості тощо); ознаки вольової сфери (цілеспрямованість особистості, самовладання, рішучість тощо) [3, с. 12-13].

Особистість злочинця характеризується виникненням певних змін у психологічній структурі, зокрема ціннісних орієнтацій, потребах, схильностях, переконаннях, що зумовлюють виникнення негативних рис характеру: жорстокість, озлобленість, жадібність, боязкість тощо. Разом із тим можна стверджувати про існування закономірностей формування певного типу особистості злочинця залежно від певного типу злочинної діяльності, яку ця особа провадить: насильницький тип злочинця, корисливий тип або «білокомірцевий» тип особистості злочинця, особистість вбивці-маніяка, хулігана, шахрая, хабарника, кишенькового злодія тощо [4, с. 33].

Екстраполюючи у площину дослідження кримінальної субкультури теорію психології особистості злочинця, обґрунтовану В.Ф. Пирожковим можна визначити такі групи дефектів, які притаманні суб'єктам протиправних діянь: 1) дефекти індивідуальної правосвідомості, що можуть виявлятися у соціально-правовому інфантилізмі, правовій непоінформованості, соціально-правовій дезінформованості, правовому нігілізмі, соціально-правовому цинізмі, соціально-правовій безкультурності; 2) дефекти потребової сфери особистості; 3) дефекти мотиваційної сфери особистості (патології в установках особи); 4) дефекти психічного розвитку, що спостерігаються майже у 50% засуджених [5, с. 17-18].

Одну із найбільш ґрунтовних теорій систематизації причинного комплексу, який обумовлює формування особистості злочинця, запропонував Ю.Д. Блувштейн виділяючи такі групи факторів: 1) фактори соціального характеру, до яких належить нестабільність суспільства, несприятлива соціально-психологічна атмосфера, відчуття соціальної незахищеності тощо; 2) фактори політичного характеру, до яких належить відсутність розвиненої демократії, корумпованість влади, тоталітаризм тощо; 3) фактори ідеологічного характеру, які проявляються у відсутності ідейності, бездуховному існуванні суб'єкта тощо; 4) фактори морального характеру, поява яких пояснюється поширеністю аморального способу життя (алкоголізму, наркоманії), відсутністю пошани до загальноприйнятих гуманітарних цінностей тощо; 5) фактори економічного характеру, які охоплюють спад економіки, зниження купівельної спроможності, інфляційні процеси, зростання тінізації тощо; 6) фактори побутового характеру, які передбачають незадоволеність побутовим обслуговуванням, відсутність житла, труднощі з вирішенням комунальних проблем тощо; 7) фактори технічного характеру, до яких відносять технізація виробництва, необхідність освоєння передової техніки тощо; 8) фактори культурного характеру, які обумовлює криза вітчизняної культури, засилля культу насильства, пропаганда антигуманних ідей через засоби масової інформації тощо; 9) фактори національного характеру, які обумовлюють ідеї націоналізму, міжнаціональні конфлікти тощо; 10) фактори демографічного характеру, які обумовлені проблемами у сім'ях тощо; 11) фактори організаційно-управлінського характеру, до яких відносять прийняття помилкових владних рішень, відсутність зв'язку органів влади і управління з населенням тощо; 12) фактори правового характеру, які охоплюють правові колізії, прогалини у регулюванні правових відносин; 13) фактори генетичного характеру, які обумовлені теорією виродження нації, погіршенням генетичного потенціалу; 14) фактори медичного характеру, які з'явилися внаслідок руйнування системи медичного обслуговування, невчасного виявлення психічних аномалій тощо; 15) фактори інформаційного характеру, що мають прояви в інформаційній перенасиченості атрибутами кримінальної субкультури, негативній дії реклами тощо; 16) фактори виховного характеру, що охоплюють відсутність виховної роботи, належної діяльності громадських організацій, належної організації дозвілля

тощо; 17) фактори криміногенного характеру, до яких відносять існування кримінальних інститутів, кримінальної ідеології, кримінальної субкультури тощо; 18) фактори кримінологічного характеру, зумовлені недосконалістю системи профілактичної роботи, відсутністю прогностичної діяльності відносно правопорушень, недоліками попереджувальної діяльності правоохоронних органів тощо; 19) фактори військового характеру, суть яких може проявлятися у синдромі руйнування армії, дідівщині, торгівлі зброєю і боеприпасами тощо; 20) фактори психологічного характеру, які охоплюють особливості соціальних спілкувань; виникнення негативних рис особистості тощо [6, с. 18].

Дослідженню соціально-психологічних типів злочинців були присвячені праці Ч. Ломброзо [166], який вважав, що кожний злочинний тип особистості можна діагностувати за специфічними фізичними та психічними ознаками. Проаналізувавши характеристику засуджених, вчений пропонував розрізняти наступні типи злочинців: 1) природжені; 2) злочинців внаслідок «безумства»; 3) злочинців через пристрасть; 4) випадкові; 5) звичні [7, с. 31]. Прихильником такого підходу був Е. Феррі, а виникнення цілої кримінологічної школи вказаного спрямування традиційно відноситься до 70-80-х років. XIX ст.

Доволі часто формування кримінальної психології особи пов'язане із збоченнями особистості [8, с. 46-52]. Цікавою у цьому контексті є класифікація збочених типів особистості, запропонована А.Ф. Лазурським, яка конструюється з таких компонентів: 1) пасивний тип збочення (виступає у вигляді апатичного або безвольного, боязкого виду поведінки); 2) егоїстичний тип збочення (проявляється у хитрості, черствості, злопам'ятності, переслідуванні тільки власних інтересів, як правило, матеріального характеру); 3) афективний тип збочення (характеризується веселощами, легковажністю, п'янством, схильності до істерії тощо); 4) активно-збочений тип (до цієї категорії вчений відносить гвалтівників, яких умовно можна розділити на дві групи: безладні гвалтівники та зосереджено-жорстокі) [9, с. 12].

За теорією С.В. Познишева, усіх злочинців можна класифікувати на дві категорії: 1) октогенні правопорушники, тобто «моральні психоастеники», яким не притаманні прагнення дотримуватися норм моралі, відсутність здатності співпереживати; 2) екзогенні правопорушники, до яких

відносяться легковажні, слабохарактерні особи, здатні вчинити злочинні діяння під впливом зовнішніх умов. Для останньої групи осіб характерні недостатньо розвинені правові почуття та недостатня самостійність при виборі еталону поведінки. Їх легко переконати у необхідності вчинити кримінально каране діяння [10, с. 107-112].

В основі класифікації психіатра А.С.Петрової є намагання диференціювати злочинців залежно від їх психологічної конституції. Дослідниця розрізняє «примітивний» тип злочинця (людина, яка внаслідок збігу несприятливих обставин деградувала до низького рівня культури) і «не примітивний» тип (людина характеризується високою культурою, а злочини вчиняє цілком свідомо без тиску ситуативних чинників). У межах кожної з груп можна виділити основні (конкретно-емоційний, інтелектуально-вольовий, афективно-абстрактний) та проміжні типи [11, с. 25-27].

Продовжуючи тему класифікації особи злочинця як основного носія кримінальної субкультури, не можна залишити поза увагою наукові розробки А.Г. Ковальова, який пропонує обрати критерієм відповідної класифікації ступінь кримінальної зараженості особистості. Запропонована вченим типологія охоплює такі структурні елементи: 1) глобальний тип (характеризується тотальною кримінальною зараженістю, передбачає асоціальний тип поведінки, негативне ставлення до праці, людей); 2) парціальний тип (характеризується частковою кримінальною зараженістю, обумовленою існуванням особистості з бінарним відношенням до злочинної діяльності, оскільки у ній уживаються риси і нормального соціального типу, і риси злочинця); 3) передкримінальний тип (характеризується володінням такими морально-психологічними властивостями, які у певній ситуації можуть спровокувати вибір кримінального типу поведінки. Традиційно у межах вказаних груп можливі поділи на підгрупи. Зокрема, у числі злочинців передкримінального типу розрізняють людей із надзвичайно високою емоційною збудливістю, недостатнім самовладанням, та людей-ледарів, які люблять розкішно жити, не докладаючи зусиль [8, с. 50-51].

Альтернативним є погляд М.І. Єнікеева, який, обравши критерієм класифікації ступінь соціальної дезадаптації, розрізняє такі типи особистості злочинця: 1) антисоціальний тип, яких характеризується систематичністю вчинення кримінальних правопорушень у зв'язку і з стійкою антисоціальною

спрямованістю (йдеться про тип «злісного» злочинця); 2) асоціальний тип, який характеризується меншим рівнем асоціальної спрямованості злочинця. Зважаючи на існування особливостей індивідуальної психорегуляції, М.І. Єнікеев окремо виокремлює тип злочинця, якому притаманні дефекти психічної саморегуляції, низький рівень самоконтролю, ситуативна зумовленість поведінки тощо. За змістом ціннісно-орієнтаційної спрямованості особистості вчений пропонує визначити три основні групи злочинців: 1) злочинці з корисливою спрямованістю; 2) злочинці з корисливо-насильницькою спрямованістю; 3) злочинці з антигуманною, агресивною спрямованістю [12, с. 53-55].

На нашу думку, «структура особи» – це передусім психологічне поняття, оскільки будь-яка особа, у тому числі і особа злочинця, є самокеруючою біосоціальною системою найвищої складності, елементи (підструктури) якої взаємодіють між собою на психологічному рівні.

Наприкінці 60-х – початку 70-х років ХХ ст. в психологічній науці отримала поширення динамічна функціональна структура особи, запропонована К.К. Платоновим [13, с. 125-130]. Автор розрізняє чотири підструктури психіки, які знаходяться в ієрархічній залежності: спрямованість особи, підструктура досвіду, особливості протікання психічних процесів, біологічно зумовлені властивості.

Спрямованість особи – провідна її динамічна підструктура. Вона формується в процесі життя індивіда, його навчання і виховання. Виступаючи верхнім шаром структури особи, спрямованість визначає стиль життя, вибір видів діяльності і окремих вчинків. Це той стержень, той активний початок в людині, який об'єднує вчинки в певну систему і зумовлює її здатність протистояти випадковим змінам ситуацій.

Психічні властивості, що становлять підструктуру досвіду, – це отримані в процесі життєдіяльності знання, уміння, навички, звички. Їх роль в саморегуляції поведінки не викликає сумнівів. У кримінології виділяються типи звичних злочинців і вивчається криміногенність шкідливих звичок (алкоголізм, наркоманія тощо).

Інтелектуальні, вольові і емоційні властивості особи найбезпосереднішим чином впливають на вибір способу дій і діяльності.

Біологічно зумовлені якості – темперамент, задатки, здібності, безумовні рефлекси, обдарованість і патології психіки складають природну основу особи, зокрема її характеру. Образно кажучи, усі грані особи, включаючи і її спрямованість, формуються під впливом відповідної природної основи. А в окремих випадках під впливом екстремальної ситуації ієрархічна піраміда особи «перевертається», і нижчий її шар природжених якостей і набутих хвороб стає провідним регулятором поведінки.

У нормі поведінка людини регулюється усією структурою особи. С.Л. Рубінштейн зазначав: «...психічні процеси протікають відразу на декількох рівнях і вищий рівень завжди існує лише невідривно від нижчих... Мислити тут однопланово, шукати мотиви вчинків тільки на одному рівні – означає свідомо позбавляти себе можливості зрозуміти психологію людей і пояснювати їх поведінку» [14, с. 84].

Н.І. Рейнвальд зображає структуру особи у вигляді концентричної схеми. У центрі кола – спрямованість, ядро особи. Його охоплює коло, що зображає динамічність особи, тобто її темперамент. До спрямованості примикають інтелект, воля і емоції і, значить, три сторони характеру – інтелектуальна, морально-вольова, емоційна. Зовнішнє коло зображає біологічно зумовлені здібності. Із запропонованої структури випадає підструктура досвіду, в іншому вона мало відрізняється від платоновської [15, с. 261].

У семантичному плані злочинець і особа, яка скоїла злочин, – тотожні поняття. Але зміст їх різний. У слові «злочинець» відчувається морально-правовий докір, чого немає в описовому і морально нейтральному позначенні правопорушника. Але чи існують взагалі особливі особові ознаки злочинця?

В юридичній літературі на це питання є дві взаємовиключні відповіді. Перша, найбільш поширена: особи, яка скоїли злочини (злочинці), відрізняються від правослухняних громадян наявністю у них антигромадської спрямованості (установки). Так стверджували П.С. Дагель, Н.С. Лейкіна, К.В. Ігошев і багатьох інших сучасних юристів. Зокрема А.І. Долгова запропонувала називати злочинця криміногенною особою, тобто – злочинною особою [16]. Інша думка полягає в запереченні поняття особи злочинця, оскільки воно не містить ніяких специфічних властивостей, які були б властиві тільки особам, засудженим за скоювання

злочинів, окрім формального – вступ в силу обвинувального вироку (Г.М. Різник, Ю.Д. Блувштейн та ін.).

Особа людини значною мірою формується в процесі діяльності. Різні види діяльності в житті людини займають неоднакове місце: гру в певному віці витісняє учбову (пізнавальна) діяльність, потім – трудова. Поточна діяльність відкладає свій відбиток на особу, формує ті або інші її властивості. Всяка діяльність поєднується зі спілкуванням. Власне, спілкування – це комунікативна діяльність, якою людина займається усе своє життя [17, с. 604].

Професійні риси зумовлені не лише заняттям, але і відбором виконавців. Однак, щодо злочинців спеціального відбору не здійснюється, і не будь-який злочин може бути названий діяльністю – цілеспрямованою вольовою поведінкою, та й види злочинної діяльності істотно різняться між собою. У зв'язку із цим, викликає заперечення існуюча в науковій літературі формула: особа злочинця – це особа, яка скоїла злочин, оскільки, по-перше, вона тавтологічна, а по-друге, важко вказати на іншу якість, яка відрізняла б особу злочинця від інших людей.

З іншого боку, не можна відмовитися від поняття особи злочинця для позначення професійних злодіїв, найманих вбивць, рекетирів, терористів тощо. Вони не лише порушують кримінальні закони, але ведуть злочинну діяльність і залучилися до «блатної» субкультури. У літературі з кримінології традиційно виділяється особлива категорія осіб, які скоїли злочини під впливом ситуації, випадково [18, с. 30; 19, с. 22-27].

Особа формується в процесі діяльності. Отже, особа злочинця – це особа, яка вчинила не окреме правопорушення, а систему злочинних дій, тобто злочинну діяльність.

Вибір наукової термінології не може не зважати на смислові, оцінні відтінки слів – синонімів. Термін «злочинець» пов'язане з моральним осудом і стагнацією. Вислів «особа, яка скоїла злочин» формально має той же зміст, але тільки формально: в ньому немає такого заряду морального осуду.

Про особу злочинця можна говорити лише відносно людини, винної в злочинній діяльності, тобто такої, котра чинить ряд умисних, цілеспрямованих, передбачених кримінальним законом дій заради реалізації загального для них мотиву [20, с. 120].

У зв'язку з визначенням особи злочинця слід зазначити, що злочинна діяльність виражається в правових формах повторності,

сукупності, рецидиву злочинів, а також в здійсненні діяння, що розглядається як один злочин, але складається з декількох дій (так званий злочин, що продовжується, триває тощо). По суті, будь-який умисний злочин, якщо він програмується і здійснюється за допомогою заздалегідь спланованих дій, є злочинною діяльністю [21, с. 255].

2. Кримінальна субкультура як засіб криміналізації особи

У наукових джерелах аналогами поняття кримінальної субкультури як одного із найбільш вагомих чинників, що сприяють криміналізації населення, є вживання терміносполуки: «друге життя», «асоціальна субкультура», «соціально-негативні групові явища» тощо [22]. При існуванні певних відмінностей цих категорій, спільним є те, вони носять агресивний характер, втручаються в офіційну культуру, деформуючи систему її цінностей, впроваджуючи псевдонорми та атрибутику кримінального світу [23, с. 135].

Переважну частину носіїв кримінальної субкультури становлять члени кримінальних угруповань, у тому числі рецидивісти. Останні, пройшовши через пенітенціарні установи, здобувши значний злочинний досвід, інтеріоризувавши «злочинські закони», акумулюють та потім передають іншим поколінням набір еталонів поведінки.

Докладний аналіз психологічних механізмів відтворення злочинності та розповсюдження кримінальної субкультури дозволяє виокремити три основні механізми:

1) персоналізований, коли злочинець-рецидивіст з числа дорослих і досвідчених бере «шефство» або «наставництво» над конкретним індивідом;

2) груповий, коли «зараження» криміналізованими цінностями здійснюється через кримінальну групу, а, враховуючи те, що кримінальні групи, за звичай, мають певні канали зв'язку з вітчизняними, іноземними, транснаціональними злочинними корпоративними утвореннями, останніми роками спостерігається універсалізація, глобалізація поширення норм та цінностей кримінальної субкультури;

3) суспільний, який полягає у криміналізаційному впливі на все населення без чітко визначеного адресата.

Крім того, модна виокремити четвертий шлях розповсюдження кримінальної субкультури, який полягає у

функціонуванні своєї кримінальної школи, до якої лідерами злочинних угруповань спеціально відбираються талановиті особистості. Обранці проходять на таких базах певну підготовку для залучення в майбутньому до бойових, терористичних операцій, виховання нового покоління лідерів кримінального світу.

Атрибутивний склад кримінальної субкультури охоплює компоненти, кожен з яких покликаний регламентувати, упорядкувати діяльність кримінальних співтовариств, врегулювати можливі конфліктні ситуації, передбачити еталони поведінки тощо. Основне завдання субкультури на такому рівні є забезпечення активності, розвитку, згуртованості, мобільності, самовідтворення злочинного світу, а її основу складають цінності, звичаї, мова, норми, традиції, які є антагоністичними щодо прийнятих у цивілізованому суспільстві їх аналогів.

Заслуговує на увагу питання факторів, які обумовлюють своєрідну привабливість ведення способу життя за канонами кримінальної субкультури. До них можна віднести: по-перше, наявність доволі широкого поля для професійної злочинної діяльності та можливостей для самоствердження людини, компенсації її втрат та невдач, здобуття значних матеріальних благ впродовж умовно невеликих термінів та докладання невеликих зусиль; по-друге, романтизація злочинної діяльності, сприйняття її як сповнену ризиків, екстремальну гру проти конкурентів, правоохоронних органів за виживання, розширення території впливу, збагачення тощо; по-третє, зняття всіх моральних табу, які впливають на вибір поведінки при виникненні певних ситуацій, нівелювання обмежень щодо реалізації пристрастей, нищих інстинктів; по-четверте, отримання доступу до інформації, яка призначена не для широкого загалу, доволі часто має інтимний характер.

Важливо зазначити, що кримінальним угрупованням поряд із соціально-психологічною стратифікацією (віднесення до певного щабля ієрархії) притаманна соціальна стигматизація (таврування) певних суб'єктів. Відтак, характеристика статусу, ролі та функції особистості у злочинній групі відображається у семіотичних та речових атрибутах, у місці та способі розміщення суб'єкта в просторі, в якому перебуває кримінальна група. Уміння розрізняти такі «знаки відмінності» дозволяє точно визначити «хто є хто» у гетерогенному кримінальному середовищі.

Засобами соціальної стигматизації у кримінальних групах виступають: семіотичні атрибути (татування, в яких за допомогою написів, малюнків, умовних знаків, абрєвіатур відображається досвід людини в кримінальному середовищі, ступінь її авторитету, домагання та очікування); ідентифікаційні атрибути, (клички, прізвиська, специфічні імена, за якими також можна робити висновки про статус особи у кримінальному співтоваристві); речові атрибути (одяг та взуття, особисті речі, їжа тощо); просторові атрибути, що передбачають певне розміщення людини в просторі, розташування її особистих речей (у спальному місці, місці для харчування тощо).

Кримінальна субкультура, являючи собою цілісну культуру злочинного світу, зі зростанням злочинності все більше розшаровується на ряд підсистем (субкультура злодійська, тюремна, рекетирів, повій, шахраїв, тіншовиків), що протистоять офіційній культурі. Ступінь сформованості кримінальної субкультури, її вплив на особистість і групу буває різною. Вона може зустрічатися у вигляді окремих, не пов'язаних один з одним елементів; може отримувати певне оформлення (її «закони» відіграють роль при регуляції поведінки особи і групи); нарешті вона може домінувати в даному закладі (мікрорайоні, населеному пункті), повністю підпорядковуючи своєму впливу як криміногенний контингент так і законослухняних людей [24, с. 76].

Для визначення сформованості та дієвості кримінальної субкультури необхідна наявність наступних критеріїв:

1. Ознаки, що характеризують міжгрупові відносини і групу ієрархію: наявність в установі (населеному пункті, мікрорайоні) ворогуючих між собою угруповань та конфліктів між ними; жорстка групова стратифікація з поділом людей на «чужих» і «своїх», а «своїх» на касти; наявність різноманітних привілеїв для «еліти» і різних табу; поширеність ритуалів «прописки» новачків.

2. Ознаки, що характеризують ставлення до слабких, «низів» і «знедолених»: факт появи «знедолених» («недоторканих»); таврування речей і предметів якими повинні користуватися тільки «недоторкани»; схильність «низів» до поборів та здириництва; поширеність спеціальних способів пониження статусу: мужеложество, «вафлерства», «парафіну»,

прання шарпеток тощо; поширеність симуляції хвороб і нанесення собі шкоди серед «низів».

3. Ознаки, що характеризують ставлення до режиму та виховної роботи: групові порушення режиму установи та групові непокори; відходи з дому, бродяжництво (для підлітків); ухилення «авторитетів» від робіт; відмова від роботи в офіційному активі або дворушництво; прояв актів вандалізму.

4. Ознаки, що характеризують способи проведення вільного часу: поширеність азартних ігор; поширеність тюремних способів проведення дозвілля, тюремної лірики і тюремних виробів; групове вживання токсичних та наркотичних речовин, поширеність «чифіроваріння».

5. Ознаки, що характеризують способи спілкування, пізнання та зв'язку: поширеність кличок як засобу стигматизації; поширеність татувань як знакової системи спілкування, впізнавання «своїх» і стигматизації; поширеність кримінального жаргону та інших способів спілкування, прийнятих у кримінальному середовищі [25, с. 76].

Ю.М. Антонян звертає увагу на суб'єктивну сторону кримінальної субкультури, яка охоплює систему знань, умінь, професійно-важливих злочинних навичок, звичок, світогляду, морально-етичних поглядів та естетичних потреб, уподобань, смаків, способів проведення дозвілля, форм та методів збагачення, шляхів вирішення конфліктних ситуацій, способів управління злочинними спільнотами, привілеїв для «еліти», форм ставлення до «своїх», «чужих», осіб протилежної статі тощо. Крім того, до матеріальних носіїв субкультурної інформації вчений відносить предметні результати діяльності злочинних співтовариств, знаряддя та способи готування, вчинення та приховування кримінальних правопорушень, матеріальні цінності, грошові кошти тощо [26].

Все це знаходить відображення, перш за все, в особливій «філософії» кримінального світу, що виправдовує вчинення кримінальних правопорушень, заперечує провину і відповідальність за скоєне, замінює низинні спонукання благородними і піднесеними мотивами (до прикладу, у насильницьких злочинах мотивувати їх вчинення необхідністю товариської взаємодопомоги, звинуваченням жертви; у корисливих злочинах – ідеєю перерозподілу наявної у людей власності. Важливо взяти до уваги й той факт, що перехід до ринкових відносин значною

мірою стимулював у злочинному середовищі ідею швидкого збагачення, нехтування економічними інтересами інших людей. Як наслідок, можемо спостерігати сьогодні спалах корисливої та корисливо-насильницької злочинності.

Деструктивні процеси у правовій свідомості людини, зокрема права необізнаність і дезінформація, соціально-правовий інфантилізм, цинізм, негативізм, правове безкультур'я, є тими каталізаторами, а можливо й першопричинами, сприйняття цінностей кримінальної субкультури як методологічної основи життя особи.

Суттєвим є те, що морально-етичні погляди кримінального середовища не є цілком однорідні. На думку Ю.В. Чуфаровського, у них можна виявити цілу низку протилежних тенденцій, що впливають взаємовідносини особистості у групі. Враховуючи підхід вченого, можемо виділити такі приклади трансформації кримінальної субкультури в умовах сьогодні: по-перше, повернення до класичних «злочинських традицій» (тенденції традиціоналізації); по-друге, оновлення злочинських «законів» у зв'язку зі змінами в суспільстві (тенденції модернізації); по-третє, посилення жорсткості звичаїв кримінального середовища (тенденція вульгаризації, так званий «беспредел»); по-четверте, копіювання норм, законів життя суспільства в зв'язку з його демократизацією (тенденція демократизації) [27, с. 76]. Очевидним є те, що структурні елементи кримінальної субкультури постійно перебувають у взаємозв'язку та зазнають трансформацій з огляду на окреслені вище тенденції.

Враховуючи позицію В.М. Розіна [28, с. 76], та беручи за основу функціональне призначення атрибутів кримінальної субкультури, вважаємо доцільним запропонувати таку класифікацію їхніх компонентів: 1) стратифікаційні (норми і правила визначення статусу особистості в групі і кримінальному світі, клички, татування, привілеї для «еліти»); 2) поведінкові («закони», «накази», правила поведінки для різних класифікаційних каст, традиції, клятви, прокляття); 3) поповнення кримінальної спільноти «кадрами» і робота з новачками («прописка», «приколи», визначення сфер і зон злочинного промислу); 4) розпізнавання «своїх» і «чужих» (татування, клички, кримінальний жаргон); 5) підтримки порядку в кримінальному світі, покарання винних, позбавлення від неугоди («розборки», стигматизація, остракізм, «опускання»); 6) комунікації (татування, клички, клятви,

кримінальний жаргон); 7) сексуально-еротичні (еротика як цінність, «вафлерство», «парафін», мужеложество як способи пониження статусу неугодних осіб тощо); 8) матеріально-фінансові (виготовлення та зберігання знарядь вчинення злочинів, створення «спільної каси» для взаємодопомоги, оренда приміщень під кубла тощо); 9) специфічного ставлення до свого здоров'я – від повної зневаги до нього: наркоманія, пияцтво, членушкодження – до культуризму, активних занять спортом в інтересах кримінальної діяльності.

Кримінальна культура, точніше субкультура, не є чимось особливим, як це інколи подається. У будь-якому суспільстві існує злочинність, і скрізь вона володіє власною субкультурою. Кримінальна субкультура вбирає в себе плоди культури суспільства і, паразитуючи на цьому суспільстві, також паразитує на культурі, виступаючи її антиподом, але жодним чином не продовженням. Людина розвивається або в легітимній з боку права і моралі групі, або в групі, якій притаманна стійка система цінностей, що відрізняється від системи цінностей, існуючої у великому суспільстві. Особа в такому середовищі розвивається відповідно до цінностей і норм свого оточення, не сприймаючи цінностей великої культури в цілому. Тобто йдеться про функціонування певної конфігуративної субкультури. Саме ця конфігуративність дає всі підстави вважати кримінальну субкультуру контркультурою, яка, у свою чергу, являє собою своєрідну патологічну соціальну комунікацію. По відношенню до культури суспільства кримінальна контркультура є антиподною, оскільки має чітку антисоціальну спрямованість. Кримінальна субкультура не проникає, а знищує загальну (офіційну) культуру.

Кримінальна субкультура є об'єктивним явищем, що знаходиться в складному взаємозв'язку з культурою суспільства, соціальними процесами, що відбуваються в нашому суспільстві. Зокрема, кримінальна контркультура використовує для свого існування і поширення ті ж самі масові комунікації, що і офіційна культура. На поширення кримінальної субкультури безпосередньо впливає динаміка поширення злочинності в країні, зміни її характеру і основних показників в криміногенній ситуації.

Загалом, на сучасну кримінальну субкультуру безпосередньо впливає девальвація етичних цінностей в суспільстві: 1) знецінюється результат будь-якої праці; 2) спостерігається

крайня неповага до приватної і державної власності з боку влади; 3) продовжує знецінюватися людське життя, що завжди було характерне для періодів військових конфліктів і соціальних потрясінь.

Кримінальна субкультура являє собою концентрацію, сублімацію і пропаганду агресії як у відвертій, так і у прихованій формах.

Особливе місце у соціальних комунікаціях кримінальної субкультури належить мові, яка набуває вигляду так званого тюремного жаргону. Із врахуванням вищевикладених причин, його патологічна поширеність викликана тим, що він, по-перше, емоційний, по-друге, іронічний, по-третє, експресивний, по-четверте, дає точні і ємкі визначення, по-п'яте, деперсоналізує особу – його носія, по-шосте, «ушляхетнює» непристойні вчинки, по-сьоме, додає динамізму мові, по-восьме, укорочує, спрощує мову, додає їй шаблонність.

Кримінальний жаргон не є абсолютно тотожним злочинському жаргону. Мабуть, так воно і було, коли він зароджувався і слугував мовою конспірації і професійного спілкування. Кримінальний жаргон подібний до молодіжного сленгу і також надзвичайно поширений. Основними цілями використання кримінального жаргону є: бажання виділитися у соціальній мікрогрупі; бажання забезпечити маскування, конспірацію; обслуговування злочинної діяльності; прагнення зберегти традиції криміналітету та здійснювати подальшу кримінальну професіоналізацію. Попри значну варіативність цілей, форм та проявів кримінального жаргону сутність його залишається незмінною – він являє собою концентрат агресії, який передає інформацію у вигляді сублімованого насильства або погроз його застосування.

Отже, маємо достатні підстави погодитись із висновком, що кримінальна субкультура по суті є контркультурою і становить загрозу національній безпеці, спотворює та руйнує морально-правові засади державотворення, правотворення, існування суспільного ладу [29, с. 49].

Один із фундаментів культури – це оцінка того, що в суспільстві добре і що погано. У суспільній свідомості поняття злочину далеко не завжди збігається з юридичною його характеристикою. Право може відставати або випереджати суспільну свідомість в оцінці небезпеки тих або інших діянь.

Якщо кримінальний закон має своїм витоком суспільну свідомість, поле кримінальної субкультури істотно звужується, в ній залишається меншість, яка протиставила себе суспільству, засуджувана ним. При колізії закону і суспільної свідомості відбувається зворотний процес, неприйняття закону стає загальним, часом субкультура ніби розчиняється в загальній культурі, формалізується лише відповідно до закону.

Цю особливість доводиться враховувати при визначенні тотожності кримінальної субкультури і злочинності. Б.Д. Овчинников обґрунтовано стверджує, що при будь-якому визначенні злочинності не можна відволікатися від того факту, що якби не було окремих злочинів, не було б і злочинності. Надмірне соціологізування ознак злочинності може позбавити її юридичного змісту [30, с. 20].

Говорячи про кримінальну субкультуру, не можна обмежитися зовнішніми її проявами (нецензурна лайка, корупція тощо). Кримінальна субкультура – це форма свідомості, що формується не лише в результаті миттєвої дійсності, але і накопиченого життєвого досвіду багатьох поколінь.

Результати досліджень Валлерстайна і Вайта викликають закономірне питання про співвідношення культури і кримінальної субкультури. Якщо 91 відсоток громадян здійснюють злочини, то логічно віднести їх до єдиної культури, а решта 9 відсотків – до субкультури. Практично всі вчені, включаючи і тих, хто цитував статтю цих авторів, обходять поставлене питання як щось чужорідне для створених конструкцій понять злочинності і особи злочинця. Прийом не новий, він відомий в історії науки, до нього не раз зверталися і в соціології, і в кримінології, коли не могли дати зрозуміле пояснення виявлених суперечностей у рамках сконструйованої теорії [31, с. 23]. Між тим питання це зовсім не абстрактно-теоретичне. Якщо злочинець – майже кожен член суспільства, то як розуміти дані статистики про постійне зростання злочинності: збільшується кількість неодноразово вчинених громадянином злочинів або знижується рівень їх латентності? У другому варіанті – чи покращилась робота правоохоронних органів щодо виявлення фактів учинення злочинів або в суспільстві змінилася самооцінка небезпеки протиправних ексцесів?

Культурологічний підхід до розуміння злочинності дозволяє вирішити суперечність і відповісти на поставлені питання.

Культура – багатозарове, багатопрограмне явище. У неї може входити повністю або частково певна субкультура. В процесі еволюції субкультури новаційного типу нерідко отримують загальне визнання і стають невід'ємним елементом загальної культури. Такою ж неоднозначною має бути і оцінка злочинця як носія протиправної (кримінальної) субкультури [32, с. 145].

Готовність піти і одночасно залишитися в суспільстві, багаторазово описана психологами, і існує постійне перебування на грані, так властиве носію кримінальної субкультури. На межі політики, економіки, права, моралі, культури у своїй життєдіяльності людина намагається з'єднати розрізнені фрагменти досвіду в щось цілісне. Свідомість завжди деяка цілісність, але свідомість може бути мозаїчна. Так, правовий нігілізм може поєднуватися з релігійним фанатизмом, індиферентність у сфері моралі – з політичною активністю, ворожість до культури – з бажанням брати участь в економічному підприємстві. Парадокси такої свідомості добре відомі [33, с. 117-118].

Злочинець – не ізгой в культурі. Він може бути знавцем і поціновувачем мистецтва, зразковим сім'янином, активним учасником екологічного руху або боротьби за мир. Тому в сьогоднішній дійсності кримінальна субкультура поки що не замінює, не витісняє і не перевершує загальну культуру. Проте це не означає, що до неї допустиме нейтральне ставлення.

Кримінальна субкультура така ж багатозарова, як і загальна культура. У ній відбуваються відкриті і приховані процеси, різні трансформації. Судячи зі статистичної звітності, кримінальна субкультура еволюціонує у бік тяжчих злочинів і неодноразового їх здійснення, переходу пасивних її носіїв у категорію активних. Тому необхідно детальніше проаналізувати суть і структуру кримінальної субкультури, чітко визначити критерії розмежування правослухняної та протиправної поведінки, що суб'єктивно розуміється, по яких людина сама відносить або не відносить себе до числа носіїв кримінальної субкультури [34, с. 132].

3. Кримінальна субкультура як фактор становлення злочинності

В умовах культурологічної дезорієнтації, породженої дисонансом між традиційними антропологічними моделями світосприйняття та їх модернізованими асоціальними аналогами, дедалі помітнішим стає вплив на свідомість особи не офіційної

культури, а її субкультурних ерзац форматів. При цьому важливо звернути увагу на те, що кримінальна субкультура функціонує у суспільстві не тільки як негативний наслідок існування злочинності, але й як негативний чинник, який детермінує обрання суб'єктом злочинного способу задоволення життєвих потреб. Викликає схвалення позиція Р.М. Аванесова, який критикує пошук причин злочинності у пережитках минулого чи констатації їх зв'язку із дією об'єктивної закономірності відставання свідомості особи від буття [35, с. 203-204]. З огляду на сказане, роль кримінальної субкультури як фактору формування злочинності потребує більш докладного дослідження.

Професійна злочинність характеризується стійкістю своїх внутрішніх зв'язків та цілеспрямованістю свідомої діяльності визначеного кола соціальних суб'єктів. Забезпечення керованості такою кримінальною структурою, укріплення її комунікативних каналів, стимулювання її активності, мобільності та утримання її адептів в ідеологічній єдності реалізується з допомогою регуляторного впливу уніфікованих у межах певного співтовариства (регіону) неформальних норм, звичаїв, традицій, ритуалів, іншої субкультурної атрибутики старого та нового злочинного світу.

Погодимось із висновком О. Джужи про те, що кримінальна субкультура тісно пов'язана з діяльністю, передусім, професійних злочинців, які власне й передають свій кримінальний досвід від покоління до покоління, затверджують структуру субкультурних цінностей, когерентних із прагненням вижити у конкретних соціально-історичних умовах [36, с. 225]. Є достатні підстави стверджувати про виконання носіями кримінальної субкультури відповідних специфічних функцій, за допомогою яких вони пристосовуються до обставин оточуючого середовища, впроваджують нові форми злочинної діяльності, апробують нові знаряддя та засоби, опановують нові знання, уміння та навички з метою забезпечення існування кримінальної спільноти, відтворення касти професійних злочинців.

Для процесу становлення організованої злочинності вагомий вплив має пенітенціарна кримінальна субкультура, що функціонує у середовищі засуджених до позбавлення волі осіб, які відбувають покарання у відповідних спеціальних установах.

Із розвитком пенітенціарної системи професіоналізація злочинності тільки посилювалася. Ілюстративними у цьому

відношенні є застереження Н.С. Таганцева, який описуючи умови тримання засуджених, які перебували у російських в'язницях, вказує на тісноту, духоту, голод, від якого чимало ув'язнених помирало [37, с. 122]. Ізольовані від суспільства злочинці потрапляли в скрутні умови. Відтак єдиною формою пристосування до таких обставин життя було вимушене об'єднання із собі подібними членами кримінальної спільноти з метою спільного подолання труднощів та протистояння тюремній адміністрації. Для опіки над арештантами було створено общину, яка вимагала беззаперечного підкорення кримінальним нормам, що й було першим кроком на шляху до формування субкультурних атрибутів.

Певною мірою пенітенціарні установи почали виконувати роль своєрідних навчальних закладів, які озброювали злочинців специфічним знаннями та досвідом. Це пояснює існування у кримінальному середовищі асоціації місць позбавлення волі із поняттям «академії», що, зрештою, знаходить погодження і в наукових колах.

Регулятивний вплив кримінальних традицій та встановлених на їх основі неформальних норм поведінки поширюється на відносини як на рівні злочинного середовища в цілому, так і на рівні малих груп засуджених. Цікавими у цьому контексті є результати досліджень О.І. Гурова, який зазначає, що 90 % засуджених утворюють малі неформальні групи і зацікавлені не тільки підтримувати злочинні закони та традиції, але й розширювати коло своїх прихильників. У зв'язку з цим можна стверджувати, що живучість атрибутів кримінальної субкультури пов'язана не тільки із соціальною природою поняття злочинності, але й реакцією криміналітету на законні вимоги правоохоронних органів і суспільства в цілому [38, с. 75]. Як правило особи, які вчинили кримінальні правопорушення починають більш ґрунтовно засвоювати правила та цінності злочинного світу ще до засудження, з моменту поступлення у слідчі ізолятори, ізолятори тимчасового приймання тощо. Адаптація засуджених у виправних колоніях та тюрмах також супроводжується їх субкультуною «обробкою». Як наслідок, відбувається засвоєння певних моделей поведінки з усією палітрою асоціальних проявів, встановлюються тісні тривалі контакти з досвідченими професійними злочинцями, які часто зберігаються і після відбування покарання.

Найбільш небезпечним наслідком такої адаптації особи є формування звичного ставлення до антигромадських установок та схильностей, поступовому системному переході до злочинної філософії життя, як методологічної основи для самореалізації та самоідентифікації особи в соціумі, формуванні деформованої системи нормативної регуляції взаємодії з іншими суб'єктами.

Саме у нормах, законах кримінального середовища окремі вчені вбачають своєрідне підґрунтя появи організованої злочинності. Підтвердженням цьому є висновки щодо аналізу ситуації у виправно-трудовах таборах східно-сибірського регіону впродовж 1953 року, згідно з якими було очевидно, що вказані установи жодною мірою не справлялися із виправною частиною своєї роботи, оскільки із раніше розрізнених злочинних груп створювалися, об'єднувалися та організовувалися злочинські банди, які вирізнялися міцною дисципліною, взаємною допомогою та підтримкою, стійким зв'язком із злочинним світом як у межах таборів, так і на волі [39].

Вагомим чинником, який вплинув на активізацію злочинності і відповідно продукував нову хвилю поширення кримінальної субкультури, було формування ринкових відносин. До прикладу, у 70-тих роках на тлі зростання економіки та добробуту народу, освоєння газонафтових родовищ Західного Сибіру та початку будівництва Байкало-Амурської магістралі з'являються перші прояви криміналізації розподілу матеріалів, сировини, а поява дефіциту товарів стимулювала розвиток приватної підприємницької діяльності, замаскованої під виробництво предметів народного промислу.

В сучасних умовах злочинність посилила свої позиції у соціогуманітарному, економічному, політичному просторі держави. Щодо організованих злочинних груп, то вони, за звичай, формуються у середовищі загальнокримінального спрямування, а сфера їхнього впливу визначається за територіальним або галузевим принципом. Основними заходами у сфері протидії ускладненню криміногенної ситуації в Україні є нейтралізація причин та умов поширення кримінальних правопорушень, зниження соціальної напруженості в суспільстві, застосування кримінального покарання. Однак застосування каральних інститутів не завжди сприяє досягненню бажаних результатів, оскільки доволі часто, незважаючи на тяжкість вчиненого злочинного діяння, характеристику особи злочинця, пом'якшуючі

або обтяжуючі обставини, більшість покарань призначалися та призначаються у вигляді позбавлення волі, а це обумовлює зростання чисельності спецконтингенту, який проходить тюремний вишкіл. Трапляються випадки застосування працівниками пенітенціарних установ антигуманних форм поведіння із ув'язненими, приниження їх честі та гідності, проявів свавілля та жорстокості. Як наслідок, значна частка засуджених не стає на шлях виправлення, а набуває стійких звичок та негативних навичок, налагоджує кримінальну комунікацію, здобуває специфічний досвід та знання субкультурних атрибутів, що сукупності спонукає до подальшої злочинної діяльності за межами місць позбавлення волі.

Наслідки ізоляції під час позбавлення волі мають бінарний характер. З одного боку вона постає визначеною судом карою за вчинене кримінальне правопорушення та передбачає певний вид (режим) правообмежень впродовж певного періоду часу з розрахунку, що засуджена особа, відбувши покарання, повернеться у суспільне середовище законслухняною (позитивний аспект). З іншого боку, ізоляція обумовлює утримання злочинців в антисоціальних умовах, що призводить до втрати роботи, послаблення суспільно-корисних зв'язків, руйнування сімейних відносин (негативний аспект).

Дослідники звертають увагу на ці деструктивні наслідки, які можуть виникнути через системне застосування такого виду покарання. Інколи засуджені готові вчинити кримінальні правопорушення у межах місць позбавлення волі з метою переміщення до інших пенітенціарних установ. Для цього вони можуть вдатися до порушення законних вимог тюремної адміністрації [40, с. 18-19]. У підсумку, замість очікуваного результату перевиховання особи, суспільство отримує зворотний ефект: з місць позбавлення волі повертаються жорстокі, агресивні, озлоблені особистості, які добре засвоїли атрибути кримінальної субкультури і навряд чи в змозі знайти своє місце у суспільстві шляхом реалізації правової поведінки [41, 42, с. 18-22, 78-81].

Міжнародні нормативно-правові документи визначають, що усі без винятку особи, щодо яких застосовано покарання у вигляді позбавлення волі, мають право на гуманне поводження до себе та повагу гідності. Однак в Україні, як, зрештою, і в інших державах пострадянського простору, процес імплементації міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини, в тому числі засудженої,

відбувається надто повільними темпами. Тривала перебудова карально-репресивної системи органів у виправно-виховну, відсутність матеріально-технічного та фінансового забезпечення належних умов утримання засуджених, проблеми кадрового відбору працівників пенітенціарних установ, а також зростання нормативно-ціннісної напруги загалом у суспільстві детермінують ситуацію, при якій питання поваги, справедливого відношення до засуджених переходить на другий план.

Отже, деструктивний вплив кримінальної субкультури в ізоляційних умовах пенітенціарних установ має найбільш вагомий потенціал для криміналізації свідомості особи, впровадження у її ціннісно-нормативну систему злочинних норм, стандартів, традицій, стереотипів, моделей поведінки тощо.

Водночас важливо відмітити, що негативні наслідки функціонування кримінальної субкультури можуть виявитися самостійним видом детермінант злочинності за межами місць позбавлення волі. Чимало атрибутів кримінально-злочинського життя використовуються у повсякденному житті особами, які взагалі не вчиняли кримінальних правопорушень, не притягувалися до кримінальної відповідальності, не відбували покарання у вигляді позбавлення волі. Намагаючись наслідувати своїх авторитетів злочинного світу (близьких родичів, які були причетні до злочинної діяльності, героїв фільмів, пісень, літератури), компенсувати таким чином свої невдачі у житті, досягнути намічених життєвих цілей, такі носії проходять кілька стадій: спочатку стають пасивними спостерігачами та споживачами субкультурних артефактів, зокрема слухають відповідну музику, використовують жаргонізми, виявляють цікавість до татуювань (відбувається поверхневе ознайомлення з кримінальною атрибутикою), потім стають їх носіями, тобто починають керуватися певними кримінальними нормами, налагоджувати комунікативні кримінальні зв'язки (відбувається поступове закріплення у свідомості ціннісно-орієнтаційної системи кримінального світу), потім стають на злочинний шлях (відбувається самореалізація та задоволення своїх потреб асоціальним способом).

Криміналізаційний ефект функціонування кримінальної субкультури у суспільстві найбільш деструктивний вплив має на свідомість молодого покоління. Демонстрація агресивності, цинізму, жорстокості стає невід'ємною частиною життя

неповнолітніх носіїв кримінальної субкультури, а якщо вони потрапляють до пенітенціарних установ, то означені інтенції тільки посилюються. Крім цих негативних проявів, кримінальна субкультура забезпечує формування психології всездозволеності та безкарності її носіїв, пропагує відверте насильство одних над іншими, лояльно ставиться до вживання наркотиків, алкоголю, аморальної поведінки в цілому.

Характерно, що опосередкованим чинником деструктивного впливу кримінальної субкультури на формування у соціального суб'єкта злочинних установок є «блатна» романтика. Тюремна лірика, відображена у піснях, віршах, сатиричних шаржах, продукти художнього та кінематографічного мистецтва розкриває труднощі, невдачі та перемоги, успіхи головних «героїв», якими виявляються злочинці. Таким чином у глядача, слухача, читача формується співпереживання, співчуття до таких «героїв», прагнення наслідувати їх вчинки, розуміння їх потреб, дарма, що вони задовольняються асоціальним способом або інколи можуть привести до трагічних наслідків. Наприклад, останніми роками спостерігається стійка тенденція до виробництва художніх фільмів, які описують труднощі життєвих ситуацій кілерів. Драматизм, героїзм, демонстрація сили, влади, кмітливості та неперевршеності в питаннях реалізації злочинних умислів, відображені у кадрі швидко проектується у реальне життя, обумовлюючи прагнення в осіб, які не мають стійкої сформованої ціннісно-орієнтаційної системи, до наслідування форм самоствердження, перейняття цілей та злочинних способів їх досягнення.

Завершуючи дослідження кримінальної субкультури як фактора формування злочинності, погодимось із думкою С.С. Остроумова про те, що сьогодні вкрай необхідно визначити ті чинники, які активізують та пожвавлюють низинні відчуття, притаманні хранителям традицій кримінально світу [43, с. 63]. Абстрагуючись від цієї позиції можемо констатувати, що ефективна протидія негативному впливу кримінальної субкультури на суспільство в цілому і на окремого індивіда зокрема не матиме успіху без ґрунтовних трансформацій і всього середовища її функціонування, і свідомості конкретних осіб, які є adeptами субкультурних нормативно-ціннісних систем кримінального характеру.

Висновки

У контексті осмислення природи кримінальної субкультури з позиції філософсько-правової науки особа злочинця визнається рушійною силою впровадження криміналізованих субкультурних атрибутів у суспільному житті, послуговується універсумом своїх злочинних псевдоціннісних уявлень, досвіду, інтелектуально-вольових властивостей, що впливають на психологічне асимілювання і її внутрішнє переконання, вироблення комплексу специфічних навиків і схильностей, які в подальшому трансформуються у «злочинний» почерк та стійку антигромадянську спрямованість.

Атрибутивний склад кримінальної субкультури охоплює компоненти, кожен з яких покликаний регламентувати, упорядкувати діяльність кримінальних співтовариств, урегулювати можливі конфліктні ситуації, передбачити еталони поведінки. Основне завдання субкультури на такому рівні є забезпечення активності, розвитку, згуртованості, мобільності, самовідтворення злочинного світу, а її основу складають цінності, звичаї, мова, норми, традиції, які є антагоністичними щодо прийнятих у цивілізованому суспільстві їх аналогів.

Кримінальним угрупованням разом із соціально-психологічною стратифікацією (віднесення до певного щабля ієрархії) властива соціальна стигматизація (таврування) певних суб'єктів. Таке соціальне таврування відображається у: семіотичних (татування) атрибутах; ідентифікаційних атрибутах (клички, прізвиська, специфічні імена); речових атрибутах (одяг, взуття, транспорт, особисті речі, гаджети, їжа); просторових атрибутах (місце та спосіб розміщення суб'єкта в просторі).

Деструктивний вплив кримінальної субкультури в ізоляційних умовах пенітенціарних установ має найвагомий потенціал для криміналізації свідомості особи, впровадження в її ціннісно-нормативну систему злочинних норм, стандартів, традицій, стереотипів, моделей поведінки тощо.

Негативні наслідки функціонування кримінальної субкультури можуть виявитися самостійним видом детермінант злочинності і за межами місць позбавлення волі. Чимало атрибутів кримінально-злочинського життя в повсякденні використовують особи, які взагалі не вчиняли кримінальних правопорушень, не притягувалися до кримінальної відповідальності, не відбували покарання у вигляді позбавлення волі. Намагаючись наслідувати

своїх авторитетів злочинного світу, компенсувати в такий спосіб свої невдачі у житті, досягнути намічених життєвих цілей, такі носії проходять кілька стадій: спочатку стають пасивними спостерігачами та споживачами субкультурних артефактів, зокрема слухають відповідну музику, використовують жаргонізми, виявляють цікавість до татуювань (відбувається поверхове ознайомлення з кримінальною атрибутикою), з часом стають їх носіями, тобто починають керуватися певними кримінальними нормами, налагоджувати комунікативні кримінальні зв'язки (відбувається поступове закріплення у свідомості ціннісно-орієнтаційної системи кримінального світу), і в результаті самореалізуються і задовольняють свої потреби асоціальним способом.

Література:

1. Ларченко М.О. Вплив криміногенних факторів сімейного виховання на формування особистості злочинця. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки : збірник наукових статей*. 2011. № 4. С. 176-181.
2. Старков О.В. Кримінальна субкультура : спецкурс. Москва : Волтерс Клувер, 2010. 240 с.
3. Сахаров А.Б. Актуальные вопросы учения о личности преступника. Теоретические проблемы учения о личности преступника : сборник научных трудов. Москва : Изд-во Всесоюз. ин-та по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1979. С. 10-18.
4. Резник Г.М. Личность преступника : правовое и криминологическое содержание. Личность преступника и уголовная ответственность : правовые и криминологические вопросы : межвуз. науч. сб. Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1981. С. 29-44.
5. Пирожков В.Ф. Кримінальна психологія. Москва : Ось89, 2001. 704 с.
6. Блувштейн Ю.Д., Добрынин А.В. Основания криминологии : опыт логико-философского исследования. Минск : Университетское, 1990. 206 с.
7. Ломброзо Ч. Преступный человек : пер. с итал. Москва : Эксмо, 2005. 880 с.
8. Ковалев А.Г. Психологические основы исправления правонарушителя. Москва : Юридическая литература, 1968. 124 с.

9. Лазурский А.Ф. Классификация личностей ; под ред. М.Я. Басова и В.Н. Мясичева. Москва : Юрайт, 2019. 274с.
10. Познышев С.В. Основы пенитенциарной науки. Москва : Издательство «Лань», 2014. 372 с.
11. Петрова А.С. Психологическая классификация личностей. Москва : изд. Сабашникова, 1927. 252 с.
12. Еникеев М.И. Юридическая психология : учебник. СПб. : Издательским домом «Питер», 2004. 654 с.
13. Платонов К.К. Структура и развитие личности ; отв. ред. А.Д. Глоточкин. Москва: Наука, 1986. 256 с.
14. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб. : Питер, 2015. 705 с.
15. Рейнвальд Н.И. Психология личности. Москва : Изд-во ун-та дружбы народов, 1987. 196 с.
16. Горбатовская Е.Г., Долгова А.И., Кригер В.И., Серебрякова В.А. Основы криминологии для практических работников. Методическое пособие ; Отв. ред.: Карпец И.И. Москва : Изд-во ВНИИ пробл. укрепления законности и правопорядка, 1988. 135 с.
17. Козлюк Л.Г. Проблеми визначення поняття особистості злочинця у сучасній кримінологічній науці. Держава і право. *Юридичні і політичні науки : збірник наукових праць*. 2007. Вип. 38. С. 604-609.
18. Антонян Ю.М., Еникеев М.И., Эминов В.Е. Психология преступника и расследование преступлений. Москва : Юристь, 1996. 336 с.
19. Познышев С.В. Криминальная психология. Преступные типы. О психологическом исследовании личности как субъекта поведения вообще и об изучении личности преступника в частности ; сост. и предисл. В.С. Овчинского, А.Ф. Федорова. Москва : Норма-ИНФРА М, 2020. 301 с.
20. Кваша О.О. Організатор злочину : кримінально-правове та кримінологічне дослідження : монографія. Київ : ІДП ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. 213 с.
21. Даньшин І.М., Голіна В.В., Кальман О.Г., Лисодєд О.В. Кримінологія: Загальна та особлива частини : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів ; за ред. І.М. Даньшина. Харків : Право, 2003. 351 с.
22. Анисимков В.М. Криминальная субкультура : монография. Уфа, 1998. 218 с.

23. Коньшева Л.П. Личность и ситуация как детерминанты агрессивно-насильственных преступлений. *Насилие, агрессия, жестокость*. Криминально-психологическое исследование. Москва, 1990. С. 133-139.

24. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии. Москва : Юрист, 1996. 631 с.

25. Балабанова Л. Судова патопсихологія. Донецьк : Сталкер, 1998. 432 с.

26. Антонян Ю.М. Бородин С.В. Преступное поведение и психические аномалии ; Под ред. В.Н. Кудрявцева. Москва : Спарк, 1998. 216 с.

27. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Проспект, 2015. 480 с.

28. Розин В.М. Психология для юристов : учебное пособие для высшей школы. Москва : Форум, 1997. 128 с.

29. Анисимков В.М. Традиции и обычаи преступного мира среди осужденных в местах лишения свободы : учебное пособие. Уфа : УВШ МВД РФ, 1993. 125 с.

30. Овчинников Б.Д. Вопросы теории криминологии. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1982. 79 с.

31. Иванов Л.О., Л.В. Ильина. Пути и судьбы отечественной криминологии. Москва : Наука, 1991. 203 с.

32. Кудрявцев В.Н. Преступность и нравы переходного общества. Москва : Норма, 2017. 240 с.

33. Атоян А.И. Социомаргиналистика : монография. Луганск : РИО ЛИВД МВД, 1999. 455 с.

34. Флиер А.Я. Культурология для культурологов : учебное пособие для магистрантов и аспирантов, докторантов и соискателей, а также преподавателей культурологии. 2 издание, исправл. и доп. Москва : МГУКИ, 2009. 496 с.

35. Аванесов Г.А. Криминология : учебник. Москва : Академия МВД СССР, 1984. 500 с.

36. Курс криминології : підручник : У 2-х кн. / О.М. Джужа, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик та ін. ; За заг. ред. Джужа О.М. Київ : Юрінком-Інтер, 2001. Ч. 2. Особлива частина. 480 с.

37. Таганцев Н.С. Русское уголовное право : лекции : часть общая. Т. 1. Москва : Наука, 1994. 380 с.

38. Гуров А.И. Криминальный профессионализм. *Человек и закон*. 1990. № 9. С. 75-85.

39. Материалы Отдела режима и оперработы УИТЛК. Свердловск, 1952. 6 с.

40. Шулежко Т.А. Особливості карально-виховного впливу на неодноразово засуджених до позбавлення волі жінок, які відбувають покарання у виправно-трудовах установах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. Київ, 1996. 24 с.

41. Каретников И.В. Предупреждение преступлений в ИТК. Москва : ВНИИ МВС СРСР, 1987. 387 с.

42. Хохряков Г.Ф. Парадоксы тюрьмы. Москва: Юридическая литература, 1991. 222 с.

43. Остроумов С.С. Преступность ее причины в дореволюционной России : монография. Москва : Изд-во МГУ, 1980. 203 с.